

Żywioty wyobraźni. Woda – *materia prima*

Język żywiołów

Cztery żywioły: woda, ogień, ziemia i powietrze to praelementy znane najstarszej filozofii greckiej z czasów, gdy nie była ona oddzielona ani od poszczególnych nauk, ani od duchowych poszukiwań człowieka. „Piąty element”, eter, później zapomniany i pomijany w kulturze, komplikował ten „czwórkowy”, porządkujący ludzkie myślenie układ, miał też służyć do opisywania innego, nadnaturalnego wymiaru rzeczywistości. W pozaeuropejskich kręgach kulturowych źródłowe elementy świata były inaczej wyodrębniane i kategoryzowane. W kulturze japońskiej mamy oprócz znanych nam czterech żywiołów także piątą – pustkę. W kulturze chińskiej było również pięć podstawowych elementów: trzy, które dobrze znamy, woda, ogień i ziemia, ale też dwa nieoczywiste dla nas – drewno i metal. Niezależnie od kręgu kulturowego, żywioły zawsze służyły tworzeniu podstaw rozumienia świata i pozwalały na abstrakcyjne, symboliczne operacje myślowe.

Spośród czterech antycznych żywiołów dwa mają charakter ciepły – powietrze i ogień, dwa – zimny, to ziemia i woda. Dwa są „wilgotne” – woda i powietrze, dwa „suche” – ogień i ziemia. Dwa uznawane są za symbolicznie „żeńskie” – woda i ziemia, dwa – za „męskie”, to powietrze i ogień. Przedstawione na rozmaitych schematach, tworzonych zazwyczaj przez dwie przecinające się osie wpisane w koło, dzieliły się też na „dolne” (woda i ziemia) oraz „górne” (ogień i powietrze); wchodziły z sobą w alchemiczne związki, łączyły je powinowactwa i kontrasty – najsilniejszy z nich tworzyły ogień i woda. W astrologii każdy z żywiołów patronował konkretnym znakom zodiaku, przydzielano im też arbitralnie podstawowe kolory, reprezentowały alchemiczne substancje i zasady archaicznej nauki¹. W pierwotnej psychologii określały one charakter człowieka, pomagały wyróżnić cztery temperamenty, starożytne „humor-

¹ Por. P. Ball, *The Elements. A Very Short Introduction*, Oxford 2004.

ry”: sangwiniyczny, flegmatyczny, choleryczny i melancholijny, a na poziomie bardziej duchowym – cztery instancje ludzkiej natury, które stanowią dusza, ciało, umysł i duch². Warto wspomnieć od razu, że wodzie, której poświęcona jest ta książka, odpowiadało to, co powiązane z duszą.

Źródła wyobraźni

Podjęwając badania nad literaturą dziecięcą odczytywaną z perspektywy czterech żywiołów, zadajemy sobie między innymi pytanie, na ile w książkach dla dzieci można odnaleźć ślady najbardziej archaicznych sposobów myślenia, znanych pierwszym greckim filozofom przyrody, którzy poszukiwali zasad czy elementów budujących świat. Myślenie żywiołami i medytowanie nad nimi umożliwiają otwieranie wyobraźni na to, co symboliczne i materialne zarazem, ogólne i bardzo konkretne.

To właśnie żywioły poruszają wyobraźnię, czego w sposób sugestywny i fascynujący dowiódł dwudziestowieczny uczoney i marzyciel, Gaston Bachelard. Są one zarazem, o czym francuski fenomenolog pamiętał, podstawowymi składnikami materialnego świata³. Równocześnie mogą być dostrzegane przez dziecko w jego najbliższym otoczeniu i poznawane wszystkimi zmysłami (jak bez własnego doświadczenia można zrozumieć zdania „woda jest mokra”, „ogień parzy”?). Poprzez język, w dialogu i w emocjonalnym kontakcie z najbliższymi, ale także dzięki książkom dla dzieci, żywioły stają się składnikami wspólnego ludzkiego myślenia.

Cztery żywioły znane tradycji europejskiej – woda, ziemia, powietrze i ogień – będą kolejno przedmiotem namysłu w gronie badaczy literatury i książki dziecięcej. Te same pytania, które zadaje się od dawna sztuce adresowanej do dorosłych, chcemy z całą powagą, bez umniejszeń i infantylizacji, zadać utworom dziecięcym pochodzącym z różnych epok i stworzonym w różnych językach.

Woda – symbol i konkret

Przed nami książka o pierwszym z żywiołów – wodzie. Mówiąc „pierwszym”, nie mamy wprawdzie na myśli w literalnym sensie, jak Tales z Miletu, iż woda to *arché*, przyczyna i absolutny początek, a jednak to ona nasunęła się nam

² *Éléments* [w:] J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dictionnaire des symboles*, Paris 1982, s. 394–397.

³ Por. G. Bachelard, *Wyobraźnia poetycka. Wybór pism*, przeł. H. Chudak, A. Tatarkiewicz, Warszawa 1975.

w naturalny sposób jako pierwsza. Woda to bowiem *fons et origo*, źródło i warunek istnienia, symbolizuje ona całe bogactwo i potencjalność życia, niejako zawiera je w sobie. Słowniki symboli i kompendia tradycji kulturowej podpowiadają niezliczone jej znaczenia, których nie będziemy tu wymieniać, ale z pewnością oznacza ona nieskończoność możliwości, źródło życia i zarazem przestrzeń śmierci, lecz także moc oczyszczenia i odrodzenia. Archaiczna, znana folklorowi opozycja wody żywej i martwej wyraża ambiwalencję żywiolu łączącego sprzeczność – życie i śmierć – w sposób właściwy wielkim symbolom, a niemożliwy do wyrażenia dyskursywnie.

Woda pełni niezwykle istotną funkcję w tradycji chrześcijańskiej; można tu powoływać się na niewyczerpane bogactwo symboliki wody zarówno w Starym i Nowym Testamencie, jak i w pismach wczesnochrześcijańskich⁴. Oto jeden, nieprzypadkowo wybrany, cytat ewangeliczny: „Kto poda kubek świeżej wody do picia jednemu z tych najmniejszych, dlatego że jest uczniem, zaprawdę powiadam wam, nie utraci swojej nagrody”⁵. Zacytujmy jeszcze *Ody* powstałe w samych początkach chrześcijańskiej poezji:

Głęboka woda zbliżyła się do moich ust.
Wyciekając z obfitego źródła Pana.
Piłem i upiłem się
Wodą żywą, która nie zabija⁶.

Tradycja chrześcijańska daje klucz do rozumienia obrazów wody zawartych w najtrudniejszych dziełach poetyckich kolejnych stuleci – by przywołać jeden wers Tymoteusza Karpowicza z utworu *drzewostan wody*: „woda wykwita z żył przeciętych wody”⁷.

Dziecięcy odbiorca absolutnie nie wie i wcale nie musi wiedzieć tego wszystkiego, co podpowiada wielowiekowa kultura, a jednak w pewien sposób, na aktualnym poziomie rozwoju intelektualnego i emocjonalnego, pojmuje to, co związane z żywiółem rozumianym dosłownie, a później jako abstrakcyjna kategoria. Małe dziecko rozpoznaje wodę w różnych jej przejawach w swoim najbliższym otoczeniu, dziecięcy odbiorca literatury i sztuki stopniowo dostrzega, że to, co konkretne, może też być symboliczne. Dobrze ilustruje to mocna i podstawowa metafora „woda to życie” – by ją właściwie zrozumieć,

⁴ Por. D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, przeł. W. Zakrzewska, P. Pachciarek. R. Turzyński, Warszawa 1990, s. 65 i następane.

⁵ Mt 10,42.

⁶ *Oda IX* [w:] O. Clement, *Źródła. Początki mistyki chrześcijańskiej*, przeł. H. Paprocki, t. 3, Warszawa 2017, s. 122.

⁷ T. Karpowicz, *stoje zadrzewne*, Wrocław 1999, s. 122.

można zwrócić się zarówno do przedstawicieli nauk przyrodniczych, jak i do kognitywistów.

Dla Gastona Bachelarda woda to *par excellence* żywioł marzenia i dorosły może sam, wzorem uczonego, który był zarazem poetą, sięgnąć pamięcią do pierwszych wspomnień z dzieciństwa⁸. Zapamiętane z najwcześniejszych lat książki pozwalają przywołać także pierwsze obrazy „rzeki”, „jeziora” czy „studni”, podpowiadane przez wspomnienia. W dziecięcej percepcji nie ma sprzeczności między baśniową „wodą” jako symbolem, tą w najbliższym otoczeniu dziecka (woda w kranie czy w butelce) i w całym środowisku naturalnym (źródła, rzeki i strumienie, jeziora i stawy, morza i oceany).

W książkach przeznaczonych dla dzieci woda w swojej różnorodnej postaci i bogactwie pojawia się również na ilustracjach, które nie są jedynie dodatkiem do tekstu, ale mają swoją ważną i bardziej lub mniej autonomiczną rolę. Ponieważ sugestywne obrazy z książek dziecięcych współtworzą podstawy dziecięcego myślenia żywiołami, jest istotne, by były one jak najlepsze pod względem artystycznym.

W polskiej książeczce z początku lat sześćdziesiątych XX wieku zatytułowanej *Przygody kropli wody* prościutki tekst Marii Terlikowskiej został poparty siłą wymownych rysunków Bohdana Butenki. Ledwie zarysowana fabuła (co istotne, operująca fikcją literacką) odpowiada poziomowi dziecięcego doświadczenia: „Jedna Kropla pewnej środy / Wyskoczyła z wiadra wody”⁹ – w mało finezyjnej rymowanej opowieści zawarta jest całkiem spora dawka wiedzy o świecie, między innymi ekologiczne myślenie o wodzie czystej i brudnej, refleksja o różnych stanach skupienia i cyklu hydrologicznym. Obieg wody w przyrodzie i przemiany pór roku ukazane są na poziomie trzylatka, nie wyłączając obietnicy powrotu tego, co już było, w innej formie, takiej samej, choć nie do końca tej samej:

A na wiosnę z pana Sopła,
znów się zrobi panna Kropla.
Wtedy – daję na to słowo –
Wszystko zacznie się na nowo¹⁰.

⁸ Por. G. Bachelard, *L'eau et les rêves. Essai sur l'imagination de la matière*, Paris 1993. Wydanie pierwsze ukazało się w roku 1942.

⁹ M. Terlikowska, *Przygody kropli wody*, Warszawa 2015, nlb.

¹⁰ Tamże.

Pragnienie pełni

Niewyczerpany charakter żywiołu sprawia, że magiczną siłę baśniowej „wody żywej” reprezentuje zarówno „łyk wody”, jak i potęga morza czy powodzi. Woda i wody, wielkie masy oceanu i jedna kropla – w książkach dla dzieci, podobnie jak w poezji, mogą stanowić jedność. Książki dają dziecięcym odbiorcom język, który umożliwia poznawanie kultury na każdym etapie wiekowym i płynne (metafora akwaticzna!) przechodzenie od podstawowych refleksji do coraz bardziej skomplikowanych operacji myślowych. Stopniowe zanurzanie się w świecie żywiołów pozwoli być może lepiej zrozumieć i odczuć to, co na oddzielne sposoby ustanawiają współczesne nauki szczegółowe, filozofia i poezja – choćby paradoksalne porównanie ze znanego i pozornie tylko prostego wiersza Wisławy Szymborskiej: „różnymi się od siebie / jak dwie krople czystej wody”¹¹.

Woda ma ważne i osobne miejsce w obrębie „estetyki czterech żywiołów”¹². Cechuje ją maksymalne bogactwo i wielokształtność, a zarazem daje się ona rozpoznać pod różnymi postaciami. Badacze zwracają uwagę na sposoby jej funkcjonowania w sztuce, muzyce i literaturze, podkreślając przy tym wielką rolę „fenomenologii bezpośredniego doświadczania wody”¹³.

Dla dziecka sensualne doznawanie żywiołu jest szczególnie istotne – w dziecięce doświadczenie poznawcze zaangażowane są z wielką intensywnością wzrok i dotyk, smak i węch, a także słuch, pozwalający odebrać i zapamiętać dźwięki pojedynczych kropeł deszczu i huczącego wodospadu, szmer strumienia i szum morza. Aspekt polisensoryczności wrażeń odgrywa istotną rolę w dziecięcej percepcji zarówno samej wody, jak i dzieł kultury, które są z nią związane. Z kolei walor emocjonalny żywiołu rozpięty między biegunami łagodności i grozy przynosi obietnicę życiodajnego napojenia, będącego warunkiem przetrwania, zawiera też niejasne zapowiedzi potencjalnego zniszczenia i unicestwienia.

Symboliczny sens wody, dobrze znany najstarszym kulturom i wielkim tradycjom religijnym, łączący w sobie wymiar początku życia, przestrzeni śmierci i obietnicy odrodzenia¹⁴, nie musi być w pełni wyrażony w utworach

¹¹ W. Szymborska, *Wiersze wybrane*, Kraków 2010, s. 29.

¹² Por. *Estetyka czterech żywiołów. Ziemia, woda, ogień, powietrze*, red. K. Wilkoszewska, Kraków 2002. Zob. też M. Jakubczak, *Żywioly – źródłowe motywy wyobraźni* [w:] *Oblicza fenomenologii*, red. P. Mróz, J. Hańderek, Kraków 2000.

¹³ Por. Z. Kalnicka, *Woda*, przeł. M. Bakke i K. Wilkoszewska [w:] *Estetyka czterech żywiołów...*, s. 73–130.

¹⁴ Eau [w:] J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dictionnaire des symboles*, s. 374–381. Por. też *Oblicza wody w kulturze*, red. Ł. Burkiewicz, P. Duchliński, J. Kucharski, Kraków 2014.

dla dzieci, by na poziomie emocjonalnym mógł zostać odebrany z całą siłą i ambiwalencją obrazu. Zanurzone w zmysłowym doznawaniu żywiołu wyobrażenia wody w literaturze dziecięcej zawierają w sobie różnorodność i jedność znaczeń.

Bibliografia

- Bachelard G., *L'eau et les rêves. Essai sur l'imagination de la matière*, Paris 1993.
- Bachelard G., *Wyobrażenia poetycka. Wybór pism*, przeł. H. Chudak, A. Tatarkiewicz, Warszawa 1975.
- Ball P., *The Elements. A Very Short Introduction*, Oxford 2004.
- Chevalier J., Gheerbrant A., *Dictionnaire des symboles*, Paris 1982.
- Clement O., *Źródła. Początki mistyki chrześcijańskiej*, przeł. H. Paprocki, t. 3, Warszawa 2017.
- Estetyka czterech żywiołów. Ziemia, woda, ogień, powietrze*, red. K. Wilkoszewska, Kraków 2002.
- Forstner D., *Świat symboliki chrześcijańskiej*, przeł. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Warszawa 1990.
- Jakubczak M., *Żywioły – źródłowe motywy wyobraźni* [w:] *Oblicza fenomenologii*, red. P. Mróz, J. Hańderek, Kraków 2000.
- Kalnicka Z., *Woda*, przeł. M. Bakke, K. Wilkoszewska [w:] *Estetyka czterech żywiołów. Ziemia, woda, ogień powietrze*, red. K. Wilkoszewska, Kraków 2002.
- Oblicza wody w kulturze*, red. Ł. Burkiewicz, P. Duchliński, J. Kucharski, Kraków 2014.

Abstract

The Elements of Imagination. Water – *materia prima*

The introduction to the first of four collective monographs on elements in children's literature describes synthetically the significance of four elements in the European tradition, including brief explanation of water symbolic meanings and emphasizing their importance in culture.

Keywords: four elements, imagination, water, aquatic symbolism, children's literature.